

СЕМИОТИКА¹

ЦВЕТАН ТОДОРОВ

ИСТОРИЧЕСКИ АСПЕКТ

Семиотиката (или още семиологията) е науката за знаците. Вербалните знаци винаги са играли първостепенна роля и размисълът върху знаците се е смесвал дълго време с размисъла върху езика. Съществува имплицитна семиотична теория в лингвистичните мисловни построения, които Античността ни е завещала: Китай, Индия, Гърция и Рим. Мислителите на Средновековието също формулират идеи върху езика, които имат семиотично значение. Трябваше обаче да дочакаме появата на Лок, за да се осъществи и появата на самото име „семиотика“. През целия този първи период семиотиката не е разграничавана от общата теория — или от философията — на езика.

Семиотиката става самостоятелна дисциплина чрез трудовете на американския философ Чарлз Сандърс Пърс (1839—1914). За него тя е една референциална рамка, която обхваща всяко друго изследване: „Никога не е било в моята власт да изследвам, каквото и да било — математика, морал, метафизика, гравитация, термодинамика, оптика, химия, сравнителна анатомия, астрономия, психология, фонетика, икономика, история на науките, вист, жени и мъже, вино, метрология — по друг начин освен като семиотично изследване.“ Поради това семиотичните текстове на Пърс са също толкова разнообразни, колкото и изброените обекти; той не е оставил нито една цялостна творба, която да резюмира основните черти на неговата доктрина. Дълго време това е провокирало (провокира и днес) известно непознаване на неговите доктрини — още по-трудни за разбиране, тъй като са се променяли от година на година.

Първата оригиналност на Пърсовата система се съдържа дори в определеното, което той дава за знака. Ето една от формулировките: „Един Знак, или Репрезентамен, е една Първичност, която взаимодейства с една Вторичност, наречена негов Обект, едно такова истинско триадично отношение, което е способно да детерминира една Третичност, наречена негов Интерпретант, за да може той да създаде същото триадично отношение и спрямо т. нар. „Обект“, подобно на това между Знака и Обекта.“ За да се разбере тази дефиниция, трябва да се припомни, че целият човешки опит според Пърс се организира в три нива, които той нарича Първичност, Вторичност и Третичност и които, казано обобщено, съответстват на почувствани качества, на изпробвано действие и на знаците. Знакът на свой ред е едно от тези тричленни отношения: това, което провокира процеса на сцепление, неговия обект и ефекта, произведен от знака, или това е т. нар. *интерпретант*. В едно по-широко схващане,

¹ Преводът е направен по: Todorov, Tz. *Sémiotique*. — In: Ducrot, O., Tz. Todorov. *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*. Paris, 1972, 113—123.

интерпретантът е следователно *смисълът* на знака. В едно по-тясно схващане интерпретантът се състои в парадигматичното отношение между един знак и друг знак. Следователно интерпретантът е винаги също и знак, който ще има свой интерпретант и т. н. до безкрайност, както в случая със „свършените“ знаци.

Този процес на конверсия между знака и интерпретанта може да се илюстрира чрез отношенията, които една дума поддържа с термините, които я определят в речника: синоними или парафраза, всички членове, на които може да се търси отново определение, което ще се състои винаги от думи. „Знакът не е знак само ако не може да се претвори в друг знак, в който той да е напълно разгърнат.“ Накрая трябва да отбележа, че тази концепция е чужда на всякакъв психологизъм: превръщането на знака в интерпретант (и) се извършва в системата от знаци, а не в съзнанието на потребителите му (следователно не трябва да се държи сметка за някои формулировки на Пърс, както впрочем твърди и самият той: „Аз добавях „върху личността“, сякаш хвърлям торта на Цербер, защото бях отчаян, че ще я накарам да разбере моята собствена концепция, която е по-широка“).

Втори забележителен аспект от семиотичната дейност на Пърс са неговите класификации на разновидностите от знаци. Стана ясно вече, че цифрата *три* тук играе основна роля (както *две* при Сосюр); общият брой от разновидности, който Пърс различава, е 66. Някои от тези разграничения са станали вече съвсем обичайни, като това за знака-тип и знака-случай (type и token или *legisign* и *sinsign*).

Едно друго познато разграничение, но обикновено лошо интерпретирано, е това на Икона, Индекс и Символ. Тези три нива на знака отговарят още и на градацията Първичност, Вторичност, Третичност и се дефинират по следния начин: „Аз определям една Икона като знак, който е детерминиран от своя динамичен обект по силата на своята вътрешна природа. Определям един Индекс като знак, детерминиран от своя динамичен обект по силата на реална връзка, която той поддържа с него. Определям един Символ като знак, детерминиран от своя динамичен обект единствено в значението, в което той ще бъде интерпретиран.“ *Символът* се отнася към нещо по силата на закон; такъв е случаят например с думите в езика. *Индексът* е знак, който е сходен с денотиращия обект, например: появата на болестен симптом, падането на барометъра, ветропоказателят, показващ посоката на вятъра, жестът на поклащане с глава. В езика всичко, което е проява на дейкиса, е индекс: думи като „аз“, „ти“, „тук“, „сега“ и т. н. (това са следователно „индексиални символи“). Накрая *Иконата* е това, което проявява същото качество или същата конфигурация от качества, както и денотиращият обект, например черното петно и черният цвят; ономатопеите, диаграмите, които възпроизвеждат отношенията между свойствата. Пърс прави още едно следващо разделение на Иконите в образи, диаграми и метафори. Лесно се вижда обаче, че не може в никакъв случай да се асимилира (както често погрешно се прави) иконичното отношение с това на прилика между две означени (с реторични термини, иконата е по-скоро синекдоха, отколкото метафора: може ли да се каже, че черното петно прилича на черния цвят?). В още по-малка степен индексналното отношение може да се асимилира с това на сходство между две означени (сходството в индекса е между знака и референта, а не между две същности от един и същи характер). Пърс обаче взема предпазни мерки срещу подобна идентификация.

Почти едновременно, но съвсем независимо семиологията е обявена и от Фердинанд де Сосюр. Той е лингвист, а не философ, и има нужда от семиологията, за да впише в нея лингвистиката. „Езикът е система от знаци, изразяваща идеи, и оттук тя е сравнима с графичното писмо, с азбуката на глухоне-

мите, със символните ритуали, с формите на вежливост, с военните сигнали и т. н. Езикът е само най-важната от тези системи. Можем следователно да си представим една наука, която изучава живота на знаците в лоното на социалния живот; тя би била част от социалната психология, а следователно и от общата психология: ние ще я наречем *семиология* (от гръцкото *semeion*, *знак*). Тя би ни научила в какво се състоят знаците и какви закони ги управляват. Тъй като тя още не съществува, не може да се каже какво ще представлява, но тя има право на съществуване и нейното място е определено предварително.“ Прекият принос на Сосюр към не-езиковата семиология почти се ограничава в тези няколко изречения, но те са изиграли голяма роля. В същото време неговите определения за знака, означаващото и означеното, въпреки че са формулирани от гледище на вербалния език, привличат вниманието на всички семиотици.

Третият източник на съвременната семиотика е творчеството на немския философ Ернст Касирер. В своя монументален труд върху философията на символните форми той поставя ясно следните принципи: 1) Ролята на езика не само като инструмент: той служи както за да назовава една предшестваща действителност, така и за да я артикулира и концептуализира. Тази символна роля (разбирана тук широко като всичко, което създава смисъл) разграничава човека от животните, които имат само системи на рецепция и на действие (на Първичност и на Вторичност, би казал Пърс), и много му отива името „*animal symbolicum*“; 2) Вербалният език не е единственият, който се ползва от тази привилегия; той я разделя със серия други системи, които заедно образуват сферата на „хуманното“, а именно: митът, религията, изкуството, науката, историята. Всяка от тези „символни форми“ по-скоро съобщава „света“, отколкото го имитира. Заслугата на Касирер е, че се замисля върху специфичните закони, които управляват символните системи, и върху тяхната разлика от правилата на логиката: множеството значения заместват тук общите концепти, характерните фигури, класовете, изразяването на идеи (чрез повторение, вариация и т. н.), доказателството. . . В случая с Касирер става дума много повече за философски проект, отколкото за научен принос.

Четвърти източник на съвременната семиотика е логиката. Самият Пърс е бил логик, но идеите му в тази област не са повлияли твърде много през неговата епоха. Трябва по-скоро да проследим една друга приемственост, която тръгва от Фреге (чието разграничение между *Sinn* и *Bedeutung*² е основно за семиотиката) и минава през Ръсъл и Карнап. Последният конструира един идеален език, който малко след това ще придобие функцията на модел за семиотиката. Именно американският логик и философ Чарлз Морис е този, който въвежда модела през 30-те години на XX век. Морис формулира ясно серия от разграничения: например между десигнатум и денотатум. „Десигнатумът не е нещо, а е пространство от обекти или клас от обекти; и тъй един клас може да има много елементи или само един елемент, или пък да няма нито един елемент. Денотатите са елементите на един клас.“ Той прави също така и разграничение между семантичното, синтактичното и прагматичното измерение на знака. Семантично е отношението между знаците и десигнатите или денотатите; синтактично е отношението на знаците помежду им; прагматично е отношението между знаците и тези, които ги използват. Другите постановки на Морис не са придобили същата популярност.

Трябва да се отбележи още един опит за изграждане на семиотичното учение в книгата на Ерик Буйсенс „Езиците и Дискурса“ (1943), който се вдъхновява от Сосюровите категории. Опирайки се, от една страна, върху вербалния език, а от друга — върху различни други семиологични системи (пътни знаци

² Смисъл и Значение. — Бел. прев.

и др.), авторът обособява някои понятия и разграничения, като например: сема и семичен акт, вътрешни и външни семи, преки и заместващи семи, които тук не излагаме, тъй като те не са възприети в науката. Внушението е решително функционалистично: една система се организира чрез своя собствен синтаксис. В същото време изследванията на всички основни представители на т. нар. „структурална лингвистика“ (Сепир, Трубецкой, Якобсон, Йелмслев, Бенвенист) отчитат семиологичната перспектива и се опитват да прецизират мястото на езика в лоното на другите знакови системи.

Изкуствата и литературата привличат изключително много вниманието на първите семиотици. В едно есе, озаглавено „Изкуството като семиологичен факт“, Ян Мукаржовски, един от членовете на Пражкия лингвистичен кръг, развива идеята, че ученето за изкуствата трябва да стане една от частите на семиотиката, и се опитва да дефинира спецификата на естетическия знак. Това е автономен знак, който придобива важност сам по себе си, а не само като медиатор на значение. Но освен тази естетическа функция, обща за всички изкуства, съществува и една друга, която е притежание на изкуствата „със сюжет“ (литература, живопис, скулптура); това е функцията на вербалния език, а именно — *комуникативната*. „Всяка творба на изкуството е автономен знак. Творбите на изкуството „със сюжет“ (литература, живопис, скулптура) имат също и втора семиологична функция, която е комуникативна.“ Ч. Морис дефинира знака на изкуството, като тръгва от опозиция, основаваща се на Иконата: „съществуват два основни класа знаци — тези, които са като това, което денотират (т. е. притежават общи свойства с тях), и тези, които не са като това, което денотират. Можем да ги наречем иконични и не-иконични знаци.“ Естетическите знаци са обикновено иконични знаци. Следвайки Касирер, американският философ Сюзан Лангер поема подобен път. Като настоява върху разликата между лингвистична система и система на изкуствата (въпреки че и двете са *символни форми*), тя (Сюзан Лангер — бел. прев.) я вижда едновременно във формалните им характеристики („Музиката не е език, защото няма речников фонд“) и в природата на означеното: „Музиката е форма на означаване. . . , която благодарение на своята драматична структура може да изразява форми на житейския опит, за които езикът е особено неприспособим. Нейното съдържание (import) се състои от чувствата, живота, движението и емоцията. . .“

След Втората световна война са правени опити да се съберат и координират тези различни семиотични традиции — най-вече това става в САЩ, СССР и Франция. В Америка описанието на символни системи, различни от езика (жестове, „зоосемиотиката“), следва обикновено процедурите на описателната лингвистика. В СССР съществува усилена семиотична дейност от 60-те години насам, която е под влиянието на кибернетиката и на теория на информацията; трудовете върху „вторичните системи“ (основани върху езика, но не идентични с него) са особено оригинални.

Във Франция под влиянието на Клод Леви-Строс, Р. Барт и А. Греймас семиологията е обърната най-вече към изследването на социалните форми, които функционират „подобно на език“ (системата на родство, митовете, модата и т. н.), и към изследването на литературния език. От друга страна, се развива и критика на най-главните понятия в семиотиката, критика на знака и на свързаните с него предположения, както ще стане ясно по-нататък.

От 1969 година излиза списанието „Semiotica“, орган на Международната асоциация за семиотика.

КРИТИЧЕСКИ АСПЕКТ

Въпреки съществуването на тези трудове и на близо век история (и на двадесет века предистория) семиотиката остава повече проект, отколкото установена наука и пророческите думи на Сосюр запазват своята стойност на пожелание. Причината е не само в необходимо бавния ритъм на една наука в началните ѝ моменти, а също и в известната несигурност по отношение на основните принципи и понятия, в частност дори на понятието за лингвистичен и не-лингвистичен знак. Семиотиката по определен начин е притисната от лингвистиката. В една част от случаите се тръгва от неезиковите знаци, за да се намери мястото на езика (това е пътят на Пърс); тези знаци обаче трудно се поддават на определяне, а когато това все пак е възможно, те се оказват с малка значимост, тъй като не могат да изяснят статута на езика (както и на кода на пътните знаци). В друга част от случаите пък се тръгва от езика, за да се изследват другите системи от знаци (това е пътят на Сосюр), но тогава съществува рискът езиковият модел да бъде наложен върху различни други феномени. По този начин семиотичната дейност се стеснява до акт на деноминация (или на реноминация). Назоваването на добре познати социални факти с „означаващо“ или „означено“, със „синтагма“ или „парадигма“ не увеличава с нищо познанието.

Можем да си зададем въпроса, какви са причините за тази трудност. Те изглеждат естествено свързани с особеното място, което езикът заема в лоното на семиотиката, а и със самата природа на знака. 1) Можем да говорим, присъединявайки се към Бенвенист, за „принципа на не-редондантност“ между семиотичните системи: „Две семиотични системи от различен тип не могат да бъдат взаимнообратими. . . Човекът не разполага с множество различни системи за едно и също отношение на означаване.“ Означеното не може да съществува извън връзката със своето означаващо и означеното на една система не е означено на друга. 2) От друга страна, вербалният език е единственият, който притежава качеството на вторичност. Както вече е отбелязал Касирер, езикът е единствената семиотична система, с помощта на която може да се говори за други системи, а и за самата нея. Бенвенист: „Сигурно е най-малко едно нещо: никаква семиология на цвета, на образа не се формулира в звукове, цветове и образи. Всяка семиология на не-лингвистична система трябва да използва посредничеството на езика и следователно може да съществува само във и чрез семиологията на езика.“ Ако се възприемат тези два принципа, те правят невъзможно съществуването на семиотиката, така както е замислена до днес.

Затруднението идва не от отсъствието на не-езиков смисъл (той си съществува), а от това, че за него може да се говори само с лингвистични термини, които все пак са неспособни да доловят специфичното в не-езиковия смисъл. Една семиотика, построена на основата на езика (а не е известна друга до момента), трябва да се откаже от изучаването на централния за всяка семиотична система проблем — този на означаването. Тя ще изследва винаги само лингвистичното означаване, като по обиколни пътища го заменя с неговия истински обект. Семиотиката на не-лингвистиката е недостатъчна не на нивото на своя обект (който съществува), а на нивото на своя дискурс, който вербално разрушава резултатите от своята дейност.

Ето защо се създава едно незабележимо разместване в неотдавнашните семиотични изследвания: вместо да говорят за отношението на означаване, учените се занимават с отношението на символизация, т. е. с онова второ отношение, което свързва хомогенни същности по излишен (и неизразим извън самото него) начин, действа зле мотивираният знак — а оттук именно и като разобличител на творческите механизми в дадено общество. Областта на символното, запазена обикновено за етнологията, историята на религиите, пси-

хологията или психоанализата, би могла да бъде също и обект на семиотиката. Колкото до ползата от лингвистиката (най-малкото в нейното днешно състояние), то тя изглежда проблематична тук: двете дисциплини изследват различни обекти и дори ако те се срещат в един и същи материал (например езика), те го разглеждат от различни гледни точки. Езикът е богат на символни похвати, но те не произлизат от чисто лингвистични механизми.

Още по-малко оправдано изглежда асимилирането на не-символните кодове до обект на семиотиката, като например музиката: връзката със символизацията (и от трета страна, тази на означаването) е достатъчно специфична, за да създаде необходимост от поле на собствено изследване.

Виждаме, че семиотиката (ако оставим настрана проблемите на писането) остава засега по-скоро съвкупност от предложения, отколкото корпус от установени познания.

Превод от френски: Гертана Дачева